

Stefanie Zweig

Terugkeer naar de
Rothschildstraat

ISBN 978-90-225-7028-9

ISBN 978-94-023-0265-3 (e-boek)

NUR 302

Oorspronkelijke titel: *Heimkehr im Rothschildallee* en *Neubegin in der Rothschildallee*

Oorspronkelijke uitgever: LangenMuller in der F.A.Herbig Verlagsbuchhandlung GmbH, München

Vertaling: Jantsje Post en Marianne van Reenen

Omslagontwerp: DPS Design & Prepress Servies, Amsterdam

Omslagbeeld: akg-images, Berlin

Zetwerk: Mat-Zet bv, Soest

© 2010 en 2011 LangenMuller in der F.A.Herbig Verlagsbuchhandlung GmbH, München

© 2014 voor de Nederlandse taal Meulenhoff Boekerij bv, Amsterdam

Niets uit deze uitgave mag openbaar worden gemaakt door middel van druk, fotokopie, internet of op welke andere wijze ook, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Terugkeer naar de Rothschildstraat

*Ter nagedachtenis aan mijn dierbare vader,
die me al jong geleerd heeft naar beide kanten van
de medaille te kijken.*

Familie betekende het houvast en het sprankje hoop dat de in het leven teruggeworpene nodig had om zichzelf niet af te schrijven. Alleen je eigen mensen wisten wie je was geweest: zij waren de brug tussen het verleden en het heden.

Kijk niet achterom!

19 oktober 1941

De ochtendmist hing om de huizen in het Frankfurtse stadsdeel Ostend. Zwaar van de herfst lag hij op de verwelkende bloemen in de voortuintjes en op de dichte heggen die tegen vreemde blikken moesten beschermen. In de nevel van de ontwakende dag waren zelfs de stevige oude eiken en de reusachtige kastanjabomen, die de straat een geruststellend en gezapig dorps karakter gaven, niet te zien. Toen, even plotseling als onverwacht, dook uit de verstikkende grijze mist de Großmarkthalle op. Heel even leek de aanblik van het imposante gebouw de bange en doodvermoeide mensen die als vee naar het slachthuis werden gedreven gerust te stellen. Je hoorde een paar zuchten van verlichting, een enkel ‘ach’, zelfs het handgeklap van twee kinderen die van niets wisten, maar de genade om de werkelijkheid buiten te kunnen sluiten was hun niet langer dan een ogenblik vergund. ‘Vooruit, verdomd Jodentuig!’ brulde een huiveringwekkende stem.

De Großmarkthalle, de trots van de Frankfurters, was tussen 1926 en 1929 gebouwd; in de jaren twintig werd de veilinghal als een uniek technisch hoogstandje beschouwd. Het gebouw maakte in het hele rijk furore en werd geprezen als symbool voor een nieuwe tijd, maar in de herfst van 1941 durfden zelfs de moedigste mensen niet meer openlijk te spreken over die tijd van vrijheid, hoop en verandering.

Voor de Joodse burgers die er niet in waren geslaagd de stad op tijd te verlaten en een veilig heenkomen in het buitenland te zoeken, was de eens zo eerbiedig bewonderde Großmarkthalle het eindstation van alle hoop op leven geworden. Hoewel niemand officieel van de ‘Jodenacties’ en deportaties mocht weten, was toch bekend geworden welk lot de ongelukkigen er wachtte. Ze werden eerst de kelder in gedreven, voor de zoveelste keer op waardevolle spullen onderzocht, telkens opnieuw vernederd en getreiterd, van eten noch water voorzien, lichamelijk beestachtig mishan-

deld en ten slotte in treinwagons naar het oosten afgevoerd. Niemand wist waar de reis naartoe ging. Dagelijks doken er nieuwe, tegenstrijdige geruchten op, die de mensen niet geloofden, omdat ze het ongelooflijke nog niet hadden meegemaakt, maar iedereen voelde dat uit de Großmarkthalle geen terugkeer meer mogelijk was. Frankfurt, de hartstochtelijk geliefde geboortestad, had de laatste band met zijn Joden doorgesneden, hen voorgoed uit de gemeenschap van zijn burgers verstoten en hen vogelvrij verklaard.

De Großmarkthalle met zijn brede front en de vele ramen gaf de vertwijfelden een wonderbaarlijk moment lang de moed die ze nodig hadden om niet in te storten en op straat te blijven liggen. De aanblik van het vertrouwde gebouw bracht de vertwijfelden de troost die ze nog steeds in hun hart toelieten. Aan hen die zich, ondanks al het leed dat hun al was overkomen, niet konden voorstellen hoe het laatste hoofdstuk van hun leven eruit zou zien, vertelde deze valse troost verhalen uit de tijd zonder vernerding en vervolging. Het waren beeldende verhalen, die hun ziel kalmeerden en hun angst verlichtten.

Het tempo van de afgebeulde mensen veranderde; de passen van de sterkeren werden groter en zelfs die van de zwakkeren werden krachtiger en kordater. Kinderen aan de hand van hun moeder tilden hun hoofd op en lieten hun gezicht zien. Aan het einde van de straat durfden ze de vragen te stellen waarop geen antwoord meer was. Een vrouw droeg haar grote koffer plotseling zonder te hijgen of ook maar één keer stil te staan, hoewel ze al grijs was en gebukt ging onder de last der jaren. Iedereen kon zien dat de koffer meer dan de toegestane vijftig kilo woog, maar de grijze vrouw droeg de met een dun touw omwikkeld bagage alsof het een kleine, lichte reistas was. Ze zwaaide met de zware koffer zoals voor de oorlog de zorgeloos reizende dames uit de hogere kringen met hun vederlichte hoeden doos. Eén keer begon de naar voren dringende vrouw hardop te lachen. Het was een hysterische lach uit een opengesperde, geschrokken mond. De vrouw begon te rennen, ze duwde een oude man met een rugzak opzij, haalde twee vrouwen met drie kleine kinderen in, haastte zich langs een strompelende oude vrouw met afgedragen orthopedische laarzen, die haar bezittingen in een oude kinderwagen voor zich uit duwde, en liep een tijdlang naast vier bebaarde mannen die zonder hun lippen te bewegen geboden richtten tot hem in wie ze nog steeds geloofden. Ten slotte was de in

een roes verkerende voordringster aan het hoofd van de stoet. Toen ze haar doel eenmaal had bereikt, keek ze om naar de wanhopige mensen achter zich. De vrouw zwaaide met haar linkerhand, waaraan een witte zomerhandtas bungelde; ze leek haar lotgenoten te willen aanmoedigen om haar voorbeeld te volgen. Op dat moment brulde de striemende stem van de man in het SA-uniform: ‘Vooruit, stinkend tuig! Of moet ik jullie een handje helpen, rotjoden!’

Het was – dat wisten ook de kinderen al – de stem van de duivel. Hij was verantwoordelijk voor de paniek en de doodsangst en het onvermogen van ooit geliefde, zelfbewuste burgers om te begrijpen dat hun alleen nog de hel wachtte. Met de verdoemden uit Frankfurt werden ook de Joden uit het omringende Hessen afgevoerd; ze hadden gedacht dat ze in de anonieme grote stad veiliger zouden zijn voor vervolging dan in hun geboortedorp, waar iedereen hen kende. Na de brand in de synagogen op 9 november 1938 waren de Joden uit de provinciesteden naar Frankfurt getrokken. Ook deze ongelukkigen, wier lot nu afhing van de willekeur van de machtsbeluste SA’ers die de stoet begeleidden, waren voor dag en dauw uit hun laatste toevluchtsoorden gehaald. De onderkomens die de Joden voor het uitbreken van de oorlog door de Frankfurkse autoriteiten waren toegewezen, waren verschrikkelijk. Elke maand was de nood er groter geworden, de hoop op ontsnapping stierf dagelijks duizend doden. In die erbarmelijke onderkomens, die officieel ‘Jodenhuizen’ werden genoemd, hadden politie en Gestapo de Joden op 19 oktober 1941 hun laatste geld, alle waardevolle spullen die ze nog hadden, hun kleren, serviesgoed, bestek, zelfs hun pannen en beddengoed afgenomen – en ten slotte ook hun huissleutels. Zo werd de verstotenen het laatste stukje van hun vermeende zekerheid ontrukkt. Ze hadden geen adres en geen identiteit meer.

In de persoonsbewijzen van de Joden in Duitsland werd al geruime tijd de letter J van Joods gestempeld. Op 19 september 1941 was een verordening van kracht geworden die de slotakte van de tragedie inluide. Joden vanaf zes jaar moesten de ‘gele ster’ dragen en werden voortaan in de terminologie van de onmensen als ‘sterdragere’ bestempeld. Het stukje stof met de zwarte rand en het opschrift ‘Jood’ moest zo op de kleding worden genaaid dat de ‘sterdrager’ op straat onmiddellijk voor iedereen als Jood te herkennen was. Zo was de zeshoekige davidster, die eeuwenlang het symbool van het Jodendom was geweest, in Duitsland een brandmerk gewor-

den: hij stond voor vernedering, buitensluiting, vervolging en dood. Voor een telefooncel met een versplinterde deur beval een sa'er: 'Voorwaarts, mars!' Zijn bulderende stem leek uit de hel te komen. De slaven hielden hun adem in en staarden naar het plaveisel. Ze voelden hun lichaam sterven en hun hoofd leeg worden, maar geen van de gekwelden probeerde zich tegen de dood te verzetten. Wie niets meer bezat dan de koffer in zijn hand, die keek niet meer naar de hemel, die verwachtte van God gehoor noch bijstand.

Alleen de stem van Satan, het geluid van zijn laarzen, de vloeken, obscene verwensingen en dreigementen, waarvan degenen voor wie ze bedoeld waren de draagwijdte nog niet ten volle beseften, gaven de in het nauw gebrachte mensen de zekerheid dat de dood hen nog niet had verlost. Het vonkje leven, dat al niet sterker meer was dan het zwak gloeiende vuurtje van aardappelroof, begon te doven. Geen enkele hand bewoog om de weerlozen te helpen, niemand riep de duivel een halt toe, niemand schaamde zich om mens te zijn. Satan masseerde zijn voorhoofd omdat hij hoofdpijn had en dacht aan zijn moeder. Ze had hem voor de zondagavond goulash met worst en aardappelknoedels beloofd.

Een baby kermde. Zijn jammerklacht klonk te iel om op aarde de aandacht te trekken en te zwak om de hemelse beschermer van de kinderen te bereiken. Een oude man, die de baby tot dan toe tegen zijn schouder had gehouden, stopte hem geschrokken onder zijn dikke zwarte jas en bewoog zijn lippen. De vrouw rechts van hem stak haar hand uit naar haar huilende kleinkind, maar haar man, wiens ogen en hart al dood en versteend waren, verwijderde zich resoluut van zijn levensgezellin. Hij hield zich doof voor haar ziel, hoewel hij haar hoorde schreeuwen, en hij sloot zijn ogen voor haar nood, want de hoop dat hij en het kind aan hun lot zouden ontsnappen hield hem nog altijd op de been.

De vrouw begon te jammeren. Eerst waren er alleen zachte klaaglijke geluiden te horen. Ze kwamen nog uit de wereld waarin de mensen hun verdriet uit mochten schreeuwen. Toen het geluid al bijna was verstomd, werd de vrouwenstem opeens hoog en schrill. Haar door verdriet getekende, bleke gezicht veranderde; het leek op een stuk wit papier dat op stil water drijft. Haar voorhoofd, ogen en neus hadden contouren noch kleur, maar haar mond was bovenmatig groot geworden van het schreeuwen, het was een gat in een schuimende zee, een pikzwarte, angstaanjagende holte.

De oude vrouw smeekte in de taal van haar kinderjaren om mededogen. Ze legde beide handen om haar schrale hals, ze hijgde totdat er geen adem meer in haar lichaam was. De knoop in haar grijze hoofddoek raakte los. Heel even zag de naar de grond zeilende doek eruit als een vlag. Hij leek op een zwevende papieren vlieger. De fladderende doek viel in een plas. De oude vrouw zette haar koffer neer. Ondanks de pijn in haar rug bukte ze om het kostbare stukje warmte op te rapen. De hand die de koffer had gedragen raakte het natte plaveisel al aan, maar de vrouw gleed uit voordat ze haar doek te pakken kreeg. Heel even wankelde ze alsof haar lichaam niet kon beslissen welke kant het op zou vallen. Toen viel ze als een gevelde boom op de grond en kon niet meer opstaan.

‘Dat had je gedacht!’ brulde de sa’er. Zijn brede gezicht was vuurrood. Toen hij zijn woede en de haat die hem verteerde, eruit gooide, werd het grote litteken boven zijn rechteroog paars. Met zijn laars trapte hij op de hand op de grond. Hij haalde uit en gaf de vrouw twee schoppen in haar rug. Ze begon te kermen als een hond die met een ijzeren ketting wordt geslagen, en kon zich niet omdraaien. Haar man, die de baby nog steeds onder zijn jas hield, probeerde zijn vrouw nu wel bij te staan. Hij deed een stapje in haar richting, stak zijn linkerarm uit, maar de man met de laarzen duwde hem opzij. ‘Dat geintje haal je niet nog een keer uit, slet die je bent,’ krijste hij. ‘Niet met mij.’

Hij sloeg haar met een leren zweep, die hij onder zijn jas vandaan trok. Een enkele uithaal was genoeg. De oude vrouw, die met haar laatste krachten had geprobeerd om weer overeind te komen, viel voorgoed neer. Als een steen lag ze op de straat, met haar gezicht tegen het plaveisel gedrukt. Niemand maakte aanstalten om naar haar toe te gaan en niemand wist of ze nog leefde.

‘Ziezo,’ zei de duivelsleerling. Zijn stem was rustig en vast. Hij klonk tevreden en beheerst. In de oren van zijns gelijken was dit de stem van een mens.

De uren die waren verstreken sinds hij bezig was de weerloze en vertwijfelde mensen de hel in te jagen begonnen hem zwaar te vallen. De avond ervoor had de slavendrijver nog tegen zijn kameraad uit de begintijd van de beweging gezegd dat het ‘bij de basisopleiding van iedere Duitse man zou moeten horen om de Joden mores te leren’. Maar de voldoening die de door zijn meerderen gerespecteerde sa’er bij het treiteren en mishandelen

had verwacht, bleef uit – zowel op de eerste kilometers als op de laatste van de eindeloze mars. Het kostte de gewillige uitvoerder van de onmenselijke bevelen veel meer energie dan de eerste opwindende keer om uitgeputte vrouwen, doodsbangе kinderen, strompelende bejaarden en de vele ellendige figuren die een belediging vormden voor zijn oog, als slachtvee voor zich uit te drijven. Niet alleen 's nachts, als de slaap hem niet snel genoeg verlossing bracht, kwam bij de SA'er de gedachte op dat het de stad uit ranselen van Joden een taak was die iedere dorpsgek en vooral de lijntrekkers op kantoor net zo goed hadden kunnen uitvoeren als hij. Hij vond het een beproeving en vernedering dat een man in een SA-uniform zich moest bezighouden met Joden 'die zo stom waren geweest' m niet op tijd te smeren'. 'Ze vallen al om als je ze in het gezicht blaast,' klaagde hij tegen zijn makker na het begeleiden van het eerste transport. 'Ook als je je soldatenplicht niet meer zo goed kunt vervullen als een man die gezond van lijf en leden is, heb je er moreel recht op gerespecteerd te worden om je verdiensten voor de zaak.'

De SA'er was uitgerekend op de eerste dag van de oorlog de discipline vergeten die hij zijn Führer en vaderland verschuldigd was: in zijn euforie dat Duitsland eindelijk op het slagveld de moed en kracht van de onbevreesden mocht bewijzen had hij eerst vier flessen bier gedronken en daarna een halve fles bessenjenever, die hij had meegenomen naar het café. 's Avonds om tien uur, op het moment dat hij, uit volle borst oude strijdlie­deren schallend, vanaf de brug in de Main wilde plassen, was hij van de ijzeren trap gevallen. In de roes van de overwinning had de jongeman daarbij zijn beide benen en een jukbeen gebroken. Nu was zijn rechterbeen korter dan het linker en bij elke weersverandering begon zijn hoofd te bonken.

'Komt er nog wat van?' schreeuwde de strijdlustige. 'Smerig tuig.' Hij gaf een meisje van een jaar of vier een zet, sloeg met zijn zweep en spuugde vol walging op de grond. Zijn speeksel stond als schuim op zijn lippen. Hij had een bittere smaak in zijn mond en onmiddellijk erna een nauwelijks te onderdrukken behoefte om weer een vrouw in elkaar te trappen. 'Deze keer een jonge,' riep de huiveringwekkende stem de mistige dag in.

Hij heette Georg Maria Griesinger. Als hij 's ochtends in de spiegel keek, wendde hij zijn blik niet af. Hij was altijd weer trots dat hij na het beschamende ongeluk überhaupt nog in staat was zijn mannetje te staan en dat

waarachtig niet minder goed dan mensen die met twee gezonde benen gezegend waren. ‘Je zoon heeft geen front nodig om zijn soldatenplicht te vervullen,’ zei Georg altijd tegen zijn moeder als zijn maag goed gevuld was en zij weer eens een zelfgestookte fles aardappelschnaps van haar oom uit Fischbach had weten los te peuteren. ‘Het is veel moeilijker om thuis de strijd voor Duitslands toekomst te voeren dan in het oosten. Neem dat maar van me aan.’

Zijn moeder was niet gewend een man tegen te spreken. Ze gaf haar jongste zoon meestal uit overtuiging gelijk. Alleen in stilte vroeg ze zich af waarom zijn broers niet dezelfde kans hadden gekregen om zichzelf op een veilige post te bewijzen. Herbert, die geliefd was bij iedereen, was in Polen omgekomen. Günther, met zijn goede schoolrapporten en zijn schildersgezeldiploma net op zak, was in Frankrijk gesneuveld. Nu dankte Georgs moeder God elke avond en natuurlijk op zondag in de kerk dat de chirurg die de gebroken benen van haar zoon had behandeld, niet zo kundig was geweest als je van een Duitse arts in een Duits ziekenhuis had mogen verwachten.

Ondanks zijn trage tred en zijn astma-aanvallen, die hem als kind al tot een buitenbeentje hadden gemaakt, had Georg Griesinger de lichamelijke kracht en de bulderende stem die een man nodig had om met Joden om te gaan. ‘Parasieten en volksvijanden ruik ik zoals een hond een haas,’ zei hij altijd tegen zijn moeder. ‘Een Jood kan ik op kilometers afstand ruiken.’

‘Dat kon je als kind al,’ beaamde zijn moeder. ‘Daar heb ik me altijd over verbaasd.’

Zijn meerderen waren het erover eens dat je na het ongeluk, waarvan de precieze omstandigheden nooit bekend werden, even goed op Georg Maria Griesinger kon bouwen als ervoor. Ook zijn kameraden staken voor Griesinger hun hand in het vuur. Ieder van hen was bereid te zweren dat ‘Sjorsjie’ geen zwakke plekken had. ‘En in tegenstelling tot sommige soldaten die aan het front hun snor hadden gedrukt en nu mooie praatjes verkochten over heldendom zoals baron van Münchhausen na zijn vijfde borreltje, was hij zeker niet dom.’

Toch was Griesinger op sommige dagen, vooral als er onweer broeide en zijn oude littekens brandden alsof het verse wonden waren, niet meer een man die zich tot werkelijk grote daden in staat achtte. In het donker kon hij niet goed meer zien en de laatste tijd leken de bomen al in de schemering te

zwaaien. Ook dicht struikgewas misleidde zijn zintuigen en soms hoorde hij in de stilte vliegtuigen die vervolgens nooit aan de hemel verschenen. In zijn nachtmerries was de wereld nog weerbarstiger. Dan zag Griesinger bossen met treurwilgen en zwarte zwanen met kettingen om hun hals, en altijd weer zag hij zichzelf van bruggen zonder leuning in zwart water springen.

Griesinger moest de mensen van de binnenstad naar de Großmarkthalle drijven en mocht hierbij – dat was hem al bij het naar algemene tevredenheid verlopen eerste ‘transport’ door twee meerderen ingeprent – zo weinig mogelijk opzien baren bij de bevolking. De mensen waren voor hem als koeien en schapen voor een boer. Een boer mocht met zijn dieren doen wat hij wilde. Ze leefden zolang hij ze in leven wilde laten, en precies zo kon sa’er Griesinger met de mensen omgaan die aan hem waren toevertrouwd. Hij mocht hen kwellen totdat ze in elkaar zakten en zich verlustigen in hun doodsangst, hij was de zon en de maan, koning en heerser van de wereld. Een man die hij in elkaar trapte, een bewusteloze vrouw op straat, een kind met ogen die de verschrikkingen niet konden bevatten bezorgden sa’er Griesinger minder ongemak dan een stukje noot dat tussen zijn tanden was blijven zitten. Zijn bloed begon niet sneller te stromen vanwege een paar Joden die hij in de Großmarkthalle moest afleveren. Als hij zijn opdracht had uitgevoerd, als hij zijn plicht had vervuld, smaakte zijn eten hem niet beter dan op dagen dat hij zich niet hoefde te bewijzen. Als hij na het afleveren van de Joden naar de hemel keek, straalden de sterren niet helderder, maar bij het uittrekken van zijn laarzen vervloekte hij de trap waar hij vanaf gevallen was. ’s Avonds, als hij in bed naar het plafond staarde, zag hij lichaamlose spoken die bij leven al dood waren, maar met lange armen waarmee ze naar mannen als Griesinger grepen, mannen vol plichtsbefef, die geen vragen stelden en die zonder te huiveren in afgronden konden kijken.

19 oktober 1941 was een dag als veel andere, een dag met grijze spoken in de grijze nevel. Maar heel even nam een verlammeende verdoving de regie over in het leven van sa’er Griesinger. ’s Ochtends om half zeven staarde hij versuft naar de Großmarkthalle. Hij had het gevoel het reusachtige gebouw nog nooit eerder te hebben gezien. In een ogenblik van paniek, waarin zijn lichaam verstijfde, leek de rij mensen die hij naar de plaats van bestemming moest drijven op een tweekoppig monster. ‘Stop,’ krijste de

bezetene voordat hij zijn oriëntatie volledig verloor. Hij snakte naar adem omdat hij dacht dat een man wraak zou nemen en hem zou wurgen. ‘Halt,’ brulde hij en als iemand die dreigde te stikken greep hij naar zijn keel, maar hij hoorde zichzelf ademen en merkte dat zijn adem zijn lichaam verwarmde. Zijn ogen werden verlost van de beelden die een Duitse held niet te zien hoorde te krijgen. Griesinger, de man met het te korte been, werd weer wie hij moest zijn. Er lag een vrouw op de grond. Nu al was ze niet meer dan een bundel armoedige zwarte stof. Hij wist niet of het de oude vrouw was die hij had geschopt en spande zijn knie. Hij haalde nog niet uit met zijn laars, maar zijn mannelijke kracht en levenslust keerden terug. ‘Jouw God bestaat niet meer!’ schreeuwde hij tegen een oude man die de redder in de hemel aanriep. ‘Knoop dat goed in je oren, Jood. Hij is met onbekende bestemming vertrokken.’

Pas toen hij over God sprak, drong het tot Griesinger door dat het zondag was. Bij het idee dat er in dezelfde wereld als waarin hij leefde, mensen waren die op zondag hun zonden beleden en om genade smeekten, moest hij zo hard lachen dat het litteken boven zijn oor explodeerde en vonken schoot. Een jongen van een jaar of vijf staaarde hem aan. De goddeloze maakte dezelfde dreigende beweging als vader Griesinger altijd had gemaakt voordat hij zijn rotting van de haak pakte en uit alle macht op zijn zonen insloeg. Het lijkbleke kind droeg een te grote pet. Bij elke stap gleed hij voor de ogen van het jongetje, maar zijn moeder dudde hem met korte tussenpozen weer naar achteren.

De klok van een kerk in de buurt sloeg zeven keer. Hij verkondigde vrede, vertrouwen, hoop en optimisme. De lucht was vochtig en zwaar van de herfst. De eekhoortjes sliepen nog in de bomen, op de daken zaten duiven. De straatlantaarns brandden niet. De uitgeputte mensen die naar de Großmarkthalle werden gedreven, wisten allemaal dat het de laatste dag in hun geboortestad was. Ze wisten ook dat hun de hel wachtte, maar ze liepen verder alsof ze een toekomst hadden die het waard was om voor verder te lopen. Ze vroegen de God die hen had verlaten nog maar om één daad van genade: dat de kinderen die ze uit het leven wegvoerden niet zouden merken wat er met hen gebeurde. De kinderen liepen met gebogen hoofd. Ze zagen geen bomen, huizen of struiken, alleen voeten en schoenen, die glansden alsof ze in hun feestkleden naar de synagoge gingen.

‘Waarom?’ had de tienjarige Fanny kritisch gevraagd. ‘Waarom moet ik

midden in de nacht mijn schoenen poetsen? Dat heb ik nog nooit hoeven doen.’

‘Omdat je niet met ongepoetste schoenen op reis gaat,’ had haar grootmoeder Betsy geantwoord. ‘Dat heb je toch nooit gemogen?’

Nu liepen grootmoeder en kleindochter tussen de mensen die niet meer aan het leven dachten. Als Griesinger en zijn kompanen de zwaksten onder de weerlozen mishandelden omdat ze het tempo niet konden bijhouden, drukte Betsy Sternberg zich zoals vroeger tegen haar man aan. Maar anders dan in de dagen van zekerheid was zij nu degene die hem troostte. ‘Ze komt vast,’ zei ze zacht. ‘Ik voel het. Onze Anna heeft nog altijd woord gehouden.’

‘Ze heeft het niet meer in de hand om woord te houden,’ fluisterde Johann Isidor terug. ‘Ik had het niet mogen goedvinden dat ze zelfs maar met de gedachte speelde. Niet in haar toestand.’ Voor hem en Betsy liep Victoria, eens de knapste en lastigste van zijn vier dochters. Victoria Feuereisen, geboren Sternberg, was drieëndertig, niet meer knap en ook niet meer lastig. Ze was een vrouw zonder illusies en zonder kracht, die sinds het eerste zogenaamde Jodentransport niet meer in redding geloofde. Toch had Victoria op de laatste dag in haar geboortestad haar zwarte jas met de kraag van vossenbont aangetrokken. De jas, die ze begin jaren dertig tijdens een reis met haar zus Clara in een bekend Berlijns modehuis had gekocht, gaf geen troost en geen warmte. Hij was op borsthoogte gebrandmerkt met de gele ster en vertelde onvoorstelbare verhalen van een jonge droomster die naar de hemel had willen vliegen en met verbrande vleugels thuis was gekomen. Nu vroeg ook Victoria, die te eigenzinnig, te dwaas was geweest om de tekens aan de wand te lezen, God nog maar om één daad van genade: dat haar zoon op zijn laatste reis niet zou begrijpen wat er gebeurde.

‘Trek zijn pet dieper over zijn ogen,’ fluisterde Betsy. ‘Dan ziet hij niet wat er gebeurt.’

De achtjarige Salo had sinds ze uit hun gedwongen onderkomen waren vertrokken de hand van zijn moeder niet meer losgelaten. Hij was klein en veel te mager voor zijn leeftijd, hoestte al maandenlang en leed sinds de zomer aan koortsaanvallen. Hij was altijd al verlegen en angstig geweest. Hij zei weinig en vroeg zelden iets, maar kreeg veel meer van het gebeuren mee dan een achtjarige kon verwerken. Sinds het vertrek was Salo twee keer gevallen, nu struikelde hij steeds vaker. Op de fluistertoon die hij zich in het